

HÂRİS EL-MUHÂSİBÎ'DE KALBÎ YOLCULUK: NEFİS MUHASEBESİ, ZÜHD VE MA'RİFET BAĞLAMINDA İNSAN-I KÂMİL ARAYIŞI

THE INNER JOURNEY IN HARITH AL-MUHASIBI: THE QUEST FOR THE PERFECT HUMAN IN THE CONTEXT OF SELF-ACCOUNTING, ASCETICISM, AND GNOSIS

Prof. Dr. Abdulvahap YILDIZ

Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimler, avahap@harran.edu.tr
Şanlıurfa / Türkiye
ORCID: 0000-0002-9642-833X

Halise BAYSUĞ

halisebaysug@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9229-4290

Özet

Hâris el-Muhâsibî'nin (ö. 857) Bağdat ekolüne dayanan tasavvuf yaklaşımı, kalbin arınması ve insan-ı kâmil arayışı için sistematik bir çerçeve sunar. İslam düşüncesinde merkezi bir yere sahip olan bu yol, üç temel kavram üzerinden incelenir: nefis muhasebesi, zühd ve ma'rifet.

Muhâsibî, nefis muhasebesini kişinin batınî kusurlarını ve niyetlerini belirleyerek Allah ile sahih bir bağ kurmasını sağlayan bir murakabe süreci olarak görür. Zühd ise Muhâsibî'ye göre dünyanın terk edilmesi değil, kalbin dünyevî bağlardan kurtularak tamamen ilahi olana yönelmesidir. Kalbin bu şekilde arınması, kişinin entelektüel bilginin ötesine geçerek ilahi hakikatleri sezgisel olarak kavraması olan ma'rifet için hayati öneme sahiptir.

Bu üç kavram, İnsan-ı Kâmil idealine doğru bütüncül bir yol oluşturur; bu ideal hem zâhiri hem de batını olarak kemale ermiş, ilahi erdemlerle donanmış bir kişiliktir. Muhâsibî, bu seyr-i sülûkta iradenin rolünü vurgular ve onun nefsanî arzulara karşı aktif olarak mücadele etmesi gerektiğini belirtir. Ayrıca, sabır ve şükür de manevi zorluklara dayanmak ve ilahi nimetleri fark etmek için hayati öneme sahiptir. Son olarak, yalnızca Allah rızası için yapılan salih ameller ve bunların temelindeki ihlâs, kalbin dönüşümünün dışa yansımadır ve bireyin kemale yükselişini pekiştirir. Muhâsibî'nin tasavvufa getirdiği dengeli ve psikolojik anlayış, akıl ve duyguyu birleştirerek manevi gelişim için bir rehber olmaya devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Muhâsibî, Nefis, Zühd, Ma'rifet.

Abstract

Haris el-Muhasibi's (d. 857) Sufi approach, rooted in the Baghdad school, offers a systematic framework for inner purification and the pursuit of human perfection. This journey, central to Islamic thought, is explored through three core concepts: self-accounting, asceticism, and gnosis/spiritual knowledge.

Muhasibi views nefis muhasebesi as the essential process of self-examination, identifying inner flaws and intentions to foster an authentic connection with God. Zühd, for Muhasibi, isn't a rejection of the world but a liberation of the heart from its attachments, allowing for a complete turning towards the divine. This purification of the heart is crucial for ma'rifet, a form of intuitive understanding where the individual grasps divine truths beyond mere intellectual knowledge.

These three concepts are intertwined, forming a holistic path towards the İnsan-ı Kâmil ideal a person perfected both outwardly and inwardly, adorned with divine virtues. Muhasibi emphasizes the role of free will in this journey, stressing that individuals must actively strive against their lower selves. Furthermore, patience and gratitude are vital for enduring spiritual challenges and acknowledging divine blessings. Finally, righteous deeds performed with sincerity solely for God's pleasure are the outward manifestations of this inner transformation, solidifying the individual's ascent towards perfection. Muhasibi's balanced and psychological understanding. to Sufism, bridging intellect and emotion, continues to offer a timeless guide for inner spiritual growth.

Keywords: Muhasibi, Self-Accounting Asceticism, Spiritual Knowledge.

1.Giriş

İslam düşünce tarihinde, tasavvufun hem nazarî hem de amelî temellerini atan, onu bir disiplin olarak ilmi geleneğe taşıyan Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) öğretileriyle öne çıkan önemli bir şahsiyettir. Onun, Bağdat ekolünün önemli bir temsilcisi olarak, tasavvufu sistematik bir çerçeveye koyma çabası, kendisinden sonraki pek çok mutasavvıfı etkilemiştir. Muhâsibî'nin düşüncesinin merkezinde, insanın kalbinin arınması ve kemâle erme düşüncesi vardır. Bu düşünce, bireyin kendini tanıması ve olgunluğa erişmesi için, Kur'an ve sünnetin ruhuna uygun bir yol olarak tasavvufi literatürde yerini almıştır.¹

Muhâsibî Hakk'a ulaşmak için benimsenen bu yolun, nefis muhasebesi, zühd ve ma'rifet gibi anahtar kavramlarla ifade etmiş olup, nihai hedefin İnsan-ı Kâmil olgunluğuna erişmek olduğunu zikretmiştir. Muhâsibî, bu kavramları soyut bir teori olarak ele almakla kalmamış, aynı zamanda amelî bir metot olarak da sunarak tasavvufa yeni bir boyut kazandırmıştır. O, teorik bilgiyi amel ile birleştirme gerekliliğini vurgulayarak, tasavvufu soyut tartışmaların ötesine taşımıştır. Bu yaklaşım, onun eserlerinde, özellikle de meşhur *er-Ri'âye li-Hukûkillâh* adlı yapıtında açıkça görülmektedir.²

Bu makale, Hâris el-Muhâsibî'nin kalbin tasfiyesi ve tezkiyesi anlayışını, belirten üç anahtar kavram olan nefis muhasebesi, zühd ve ma'rifet üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır. Makalede, bu kavramların İnsan-ı Kâmil arayışındaki yeri ve işlevi detaylı bir şekilde açıklanacaktır. Bu açıklamalar, Muhâsibî'nin tasavvufî anlayışını ortaya koyarak, onun İslam düşüncesine sunduğu kalıcı mirasın önemini ve modern dünyada dahi insan ruhunun derinliklerine ışık tutan evrensel mesajlarını vurgulayacaktır. Muhâsibî'nin öğretileri, kişinin kendini keşfetme, arınma ve nihai olarak İlâhî ahlâkla ahlâklanmasında önemli bir rehber sunmaktadır.

¹ Zafer Erginli, "Muhâsibî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2020), 31/13-16.

² Muhâsibî Hâris, *er-Ri'âye (Nefis Muhasebesinin Temelleri)*, çev. Şahin Filiz- Hülya Küçük (İstanbul: İnsan Yayınları, 1988), 14.

2.Nefis Muhasebesi: Kalbin Aydınlanmasının Anahtarı

Hâris el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857) tasavvufî sisteminin temelini oluşturan nefis muhasebesi, bireyin kendi iç dünyasındaki eksikliklerini, kusurlarını ve hastalıklarını tespit etmesi sürecidir. Bu kavram, Muhâsibî'nin düşünce dünyasının merkezi bir bileşeni olup, onun kalbin inceliklerine ve nefsin hâllerine dair araştırmalarının özünü teşkil eder. Nefis muhasebesi, onun en bilinen eserlerinden biri olan *er-Ri'âye li-Hukûkillâh*'ın çoğu konusu içinde kendine yer bulur ve adeta eserinin ana temasını oluşturur.³ Muhâsibî'ye göre insan, sürekli olarak nefsinin istekleriyle, vesveselerle ve kötü düşüncelerle mücadele halindedir. Bu mücadeleyi kazanmanın yolu ise, düzenli bir şekilde amellerini, niyetlerini ve kalbinin hâllerini gözden geçirmektir.⁴ Kişinin bu şekilde İlâhî kudretin murakabesinde olması, ona hem dünya hayatında hem de ahiret hayatında doğru bir yönelim kazandırır.⁵

Muhâsibî nefisle muhasebeyi, tıpkı bir muhasebecinin gelir-gider defterini titizlikle tutması gibi, kişinin de iyilik ve kötülüklerini, faydalı ve zararlı eylemlerini tartmasını, kendisiyle hesaplaşmasını gerekli görmüştür. O, nefisle hesaplaşma, onu kontrol etme sürecini, kişinin kalbindeki karanlık noktaları aydınlatıp, Allah'la ünsiyetinin önündeki engeli kaldıracığını ve bireyin Allah'a olan yakınlığını artıracığını savunur.⁶ Nefis muhasebesi, bu yönüyle bir özeleştirici olmaktan ziyade, sûfinin kendini tanıması, benliğini aşması ve Allah katında derecesinin yükselmesi olarak, aktif ve sürekli bir adımdır.⁷ Bu, aynı zamanda, bireyin sorumluluk bilincini artıran ve onu amelleri üzerinde düşünmeye sevk eden güçlü bir disiplindir.⁸

Muhâsibî'ye göre nefis muhasebesi, sadece yapılan günahları sorgulamakla sınırlı değildir; aksine çok daha geniş bir yelpazeyi kapsar. Bu süreç, aynı zamanda niyetlerin ihlâsını, ibadetlerin kalitesini ve ahlâkî davranışların temelinde yatan sebepleri de içerir. Bir mümin, yaptığı her ameli Allah rızası için mi, yoksa insanların beğenisini kazanmak veya başka dünyevî çıkarlar için mi yaptığını sorgulamalıdır.⁹ Bu derûnî iç sorgulama, kişinin benliğini riyadan arındırmasına ve Allah'a karşı daha ihlâslı bir duruş sergilemesine yardımcı olur.¹⁰ İhlâs, Muhâsibî'nin tasavvufî anlayışında amellerin kabulünün temel şartı olarak görüldüğünden bir amel ne kadar büyük olursa olsun, içinde ihlâs yoksa Allah katında değeri de yoktur.¹¹ Muhâsibî'nin üzerinde durduğu nefis muhasebesi kavramının temelini Kur'anda müminlere ahiret hayatı için hazırlık yapıp kendilerini sorgulamaları olan bu âyet açıklamaktadır. "*Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve herkes yarın için ne hazırladığına baksın! (Evet) Allah'tan korkun; şüphesiz Allah yapıp ettiklerinizden tamamen haberdardır.*"¹²

Muhâsibî'nin tasavvuf anlayışı sonraki dönem sûfilerini etkilemiş, özellikle de Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâü Ulûmi'd-Dîn* adlı eserinde geniş yer bulmuştur. Gazzâlî, Muhâsibî'yi "kalp ilimlerinin imamı" olarak nitelendirerek, onun nefis muhasebesi ve kalbin hâlleri üzerine yaptığı çalışmalarının önemli olduğunu vurgulamıştır.¹³

³ Hâris, *er-Ri'âye (Nefis Muhasebesinin Temelleri)*, 124.

⁴ el-Muhâsibî Hâris, *Âdâbü'n-nüfûs (Risâle fi'l-ahlâk)*, thk. Abdülkadir Ahmed Ata (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1987/1407), 99.

⁵ Abdülhalim Mahmud, *Muhâsibî Hayatı, Eserleri ve Fikirleri*, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: İnsan Yayınları, 2005), 159-160.

⁶ Ebû Abdullah Hâris b. Esed Muhâsibî, *Âdâbü'n-nüfûs (Risâle fi'l-ahlâk)*, thk. Abdülkadir Ahmed Ata (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1987), 136.

⁷ Abdulvahap Yıldız, *Meybûdî'nin Tefsirinde Tasavvuf* (İstanbul: Nizamiye Akademi, 2019), 80.

⁸ el-Muhâsibî Hâris, *er-Ri'âye li-hukukillah*, thk. İsam Faris el-Herestânî-Muhammed İbrahim ez-Zagli (Beyrut: Dâru'l-Cil, 2001), 352; Hâris, *Âdâbü'n-nüfûs (Risâle fi'l-ahlâk)*, 352.

⁹ Hâris el-Muhâsibî, *Hakikati Arayanlara Kılavuz Risâletü'l- Müstersîdîn*, çev. Mehmet Odabaşı (Ankara: Takdim Yayınları, 2020), 32.

¹⁰ Ali Tenik, *Ahmed Kuddûsî ve Tasavvuf Düşüncesi* (Niğde: Bor'lu Ahmed Kuddûsî Vakfı, 2012), 241.

¹¹ Hâris, *er-Ri'âye li-hukukillah*, 88.

¹² Haşr, 59/18.

¹³ Ebu Hamid Gazâlî, *İhyâ-u Ulumiddin* (Kahire: Dâru'l- Kutubi'l-İlmiyye, 1969), 3: 67.

Muhâsibî, tasavvufu kendine has bir yöntem getirerek, bu sayede nefsin hâllerini daha iyi anlama ve kalbi arındırma imkânı doğdu.¹⁴ O'nun metodu, hâl ve makamları sadece ilimle değil, bizzat yaşayarak tecrübe etmenin ve bu tecrübeleri salıkların gündelik hayatına taşımanın bir işaretidir. Tasavvufu kuru bir nazariyattan çıkarıp, hâl ilmine dönüştürmüştür.¹⁵

Nefis muhasebesi, Muhâsibî'nin öngördüğü İnsan-ı Kâmil seviyesine ulaşmanın ilk ve en önemli adımıdır.¹⁶ İnsan-ı Kâmil, sadece zâhiri olarak değil, batınî olarak da kemâle ermiş, Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanmış, nefsinin kötülüklerinden arınmış ve kalbi ma'rifetle dolu olan kişidir. Bu hedefe ulaşmak için bireyin öncelikle kendi eksikliklerini ve benliğinin zaafılarını fark etmesi gerekir. Nefis muhasebesi tam da bu farkındalığı sağlar.¹⁷ Kişi, kendi içindeki "karanlık noktaları" aydınlatarak, kendini geliştirme ve arınma yolunda bilinçli adımlar atabilir. Bu, kişinin sadece bir gözlemci olmaktan çıkıp, kendi gelişiminin aktif bir mimarı haline gelmesini ifade eder.¹⁸ Nefisle mücâhede eden, onu terbiye ederek zayıflatan sâlik, ruhunu müşahede ve ma'rifet ile ihya eder. Hevâsına tâbi olan, nefsinin şehvetlerine boyun eğen kimse ise ruhunu rezil hasletlerle kirletir.¹⁹

Muhâsibî'nin nefis muhasebesi, aynı dönemde yaşayan ve tasavvufun daha çok zühd ve takva yönüne odaklanan sûfilerden de farklılaşır. Örneğin, zühd kavramını dünya hayatının geçici zevklerine kapılmayıp ibadetlere yoğunlaşmak olarak tanımlayan Serrâc (ö. 378/988) ve Kelâbâzî (ö. 380/990) gibi mutasavvıflar, Muhâsibî'nin nefsin derin psikolojik talillerine inen ve içsel niyetleri sorgulayan metoduna kıyasla daha genel bir çerçeve sunar. Muhâsibî ise, sadece dünya malından yüz çevirmekle kalmayıp, mal edinme hırsının, nefsin şehvetlerinin ve kalbin mala bağlanmasının tehlikesini vurgulayarak,²⁰ zühde kalbî bir boyut kazandırmıştır. O, nefisle hesaplaşmayı, bir muhasebecinin titizliğiyle iç amelleri gözden geçirmeye benzeterek, bu sürecin kalpteki karanlık noktaları aydınlatıp Allah'la ünsiyeti artıracığını savunur.²¹

Hâris el-Muhâsibî'nin nefis muhasebesi anlayışı, tasavvufun sadece bir teori yığını olmadığını, aynı zamanda yaşam biçimi olduğunu ortaya koyar. Onun bu disiplinli yaklaşımı, sonraki dönemlerde tasavvufun önemli bir yapı kazanmasında rol oynamıştır. Modern dönemde de nefis muhasebesi kavramı, kişisel gelişim, öz farkındalık ve psikolojik sağlık alanında çağdaş yaklaşımlarla paralellikler göstermektedir. Bu da Muhâsibî'nin bin yılı aşkın bir süre önce ortaya koyduğu bu teorinin, günümüz insanının kalbî arayışlarına ve kendini anlama çabalarına hala ışık tutabildiğini göstermektedir. Nefis muhasebesi, bireyin kendini bilme yolculuğunda vazgeçilmez bir pusula olmaya devam etmektedir.²²

3. Zühd: Dünya Bağlarından Kurtulmak ve Hakikate Yöneliş

Etimolojik olarak zühd, bir nesneye veya herhangi bir şeye verilen değeri azaltıp, ona duyulan rağbetten uzaklaşmak,²³ ilgisiz kalmak, yüz çevirmek anlamlarına gelir.²⁴

¹⁴ el-Muhâsibî Hâris, *Allah'a Dönüş*, çev. Cemal Aydın (İstanbul: Sufi Yayınları, 2021), 20, 21.

¹⁵ Ebû Abdullah Hâris b. Esed Muhâsibî, *el-Kasd ve'r-rücû İllâh*, thk. Abdulkadir Ahmet Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1958), 229-230.

¹⁶ Ebû Abdullah Hâris b. Esed Muhâsibî, *Şerhu'l-ma'rife ve bezlü'n-nasiha*, thk. Salih Ahmed eş-Şâmî (Beyrut, 1987), 32.

¹⁷ Nazife Varlı, "Erken Dönem İslâm Âlimlerinin Psikolojiye Katkıları: Akıl, Nefis ve Ruh kavramları", *Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2019), 67-89.

¹⁸ *Âdâbü'n-nüfûs (Risâle fi'l-ahlâk)*, 1987, 95-97.

¹⁹ Ahmed el-Hasenî İbn Acîbe, *el-Baru'l-Medîd fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd* (Kahire: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1999), 1: 102-120; Mahmut Ay, *Kur'an'ın Tasavvufî Yorumu* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011), 253.

²⁰ el-Muhâsibî Hâris, *Kitâbü'l-Mekâsib ve'l-Vera ve's-Şübühât*, thk. Abdulkadir Ahmet Atâ (Kahire, 1969), 608-610.

²¹ Ebû Abdullah Hâris b. Esed Muhâsibî, *Âdâbü'n-nüfûs (Risâle fi'l-ahlâk)*, thk. Abdülkadir Ahmed Ata (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1987/1407), 136.

²² Muhâsibî, *Âdâbü'n-nüfûs (Risâle fi'l-ahlâk)*, 1987, 101.

²³ Ebû'l-Fadl Muhammed İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arâb*, thk. Yusuf Hayyat- Nedim Mer'aşlı (Beyrut: Dâru's-Sadr, 1968), 3: 196-197; Muhammed b. Ala b. Ali el-Farukî Tahanevî, *Keşşafu Islahatı'l-Funun ve'l-Ulum*, thk. Ali Dahruc (İstanbul: Mektebetu Lübnan, 1996), 1: 610-612.

²⁴ Semih Ceyhan, "Zühd" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 44/44: 530-533.

Tasavvuf terminolojisiinde ise zühhd, kişinin Hakk'a yönelmesi, ahiret yurdunu esas alması ve dünya hayatının geçici zevklerine aldanmayıp ibadetlere sarılması demektir.²⁵ Muhâsibî'nin ifadesiyle, ilahi bir şuur kazanmak için kişinin gönlünde dünya sevgisine yer bırakmamasının yanı sıra, kalbini Allah'a bağlayarak O'na dönmesidir.²⁶

Hâris el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857) tasavvufî anlayışında zühhd, çoğu zaman yanlış anlaşıldığı gibi, basit bir dünya terki ya da maldan mülkten tamamen vazgeçme hâli değildir. Muhâsibî, zühhdü daha çok kalbin dünyaya olan bağlarından arınması, dünya nimetlerine karşı aşırı düşkünlükten uzaklaşması ve bütün benliğiyle Allah'a yöneliş olarak tanımlar. Onun için zühhd, bir yoksunluk değil, aksine bir zenginlik ve kavuşma hâlidir.²⁷ Gerçek zühhd, kişinin elinde mal mülk olsa bile kalbinin onlara meyletmemesidir, malın sahibine değil, sahibinin malın esiri olmamasıdır.²⁸ Bu, kalbin nefsin istek ve arzularından arınarak İlâhî sevgiye ve rızaya odaklanması anlamına gelir.²⁹

Muhâsibî'ye göre dünya, başlı başına bir amaç değil, imtihan yeri ve geçici bir geçiş durağıdır. Bu durakta aşırıya kaçan bir bağlılık, insanın Allah ile arasındaki kurbîyeti zayıflatır ve onu asıl gayesinden, yani Allah'a vuslat ve kemâlden uzaklaştırır.³⁰ “*Dünya hayatı aldatici bir zevkten başka bir yer değildir.*” âyeti de dünyanın anlamsızlığına ve kişinin kalbini dünya metâına çok bağlamaması gerektiği yönündedir.³¹ Bu nedenle zühhd, insanın kalbini dünya sevgisinin temizleyerek, Allah sevgisine açmasıdır.³² Kalp, dünya sevgisiyle dolduğunda, İlâhî nurları almaya kapanır; oysa zühhd ile temizlenen kalp, hakikate daha açık hale gelir. Bu anlayış, tasavvufî düşüncesiyle uyum içindedir ve sadece yüzeysel bir reddediştten öte, kalbi yeniden yapılandırma çabasını temsil eder.³³

Muhâsibî'de zühhd, sadece bireysel bir uygulama olmanın ötesinde, bir tür ahlakî arınma ve irade eğitimidir. O, zühhdü, sâlikin manevî disiplinini güçlendiren bir araç olarak görür.³⁴ Nefis muhasebesiyle belirlenen eksiklikler ve kalpteki dünyevî eğilimler, zühhd hâliyle giderilmeye çalışılır. Örneğin, dünya malına karşı aşırı düşkünlük tespit edilmişse, bu düşkünlüğü azaltmak için zühhd anlayışlı bir yaşam tarzı benimsenir; bu ihtiyacından fazlasına rağbet etmeme, israftan kaçınma ve helal rızıkla yetinme gibi prensipleri kapsar. Bu ameller, kişinin iradesini güçlendirerek nefsinin arzularına karşı koyabilme yeteneğini geliştirir. Böylece zühhd, bireyi nefsanî heveslerin kölesi olmaktan çıkarıp, iradesiyle kendi kaderine yön veren, bilinçli bir varlık haline getirir.³⁵

Muhâsibî, gerçek zâhidin, dünya nimetlerinden mahrum kalmış veya bilerek fakirleşmiş kişi değil, aksine dünya nimetlerine sahip olsa bile onlara esir olmayan, kalben özgür ve müstağni olan kişi olduğunu vurgular.³⁶ Bu yaklaşım, tasavvufun aşırılıklardan uzak, dengeli bir yaşam biçimi sunma gayretini açıkça ortaya koymaktadır. O, dünya nimetlerinin tamamen reddedilmesini değil, onlara karşı ölçülü ve ihtiyatlı bir tavır sergilenmesini öğütler.

²⁵ Ebû Nasr et-Tûsî Serrâc, *el-Luma' fi't-Tasavvuf*, thk. Abdulhalim Mahmûd- Abdalbâki Surûr (Mısır: Dâru'l-Kütübî'l- Hadîs, 1960/1380), 45-46; Ebû Bekir Muhammed Kelâbâzî, *et-Taarruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf* (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, 1980), 142-143; Şihabuddin Ebu Hafs Sühreverdi, *Avârifu'l-Ma'arif* (Mısır: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1968), 608.

²⁶ Muhâsibî, *el-Kasd ve'r-rücû İllallâh*, 238.

²⁷ Muhâsibî, *el-Kasd ve'r-rücû İllallâh*, 238.

²⁸ Ali Tenik, *Ahmed Kuddûsî ve Tasavvuf Düşüncesi* (Niğde: Bor'lu Ahmed Kuddûsî Vakfı, 2012), 248.

²⁹ Ebû Abdullah Hâris b. Esed Muhâsibî, *Allah'ı Arayış*, çev. Osman Arpaçukuru (İstanbul: İlke Yayıncılık, 2020), 30.

³⁰ Muhâsibî, *el-Kasd ve'r-rücû İllallâh*, 239.

³¹ Âl-i İmrân, 3/185.

³² Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2012), 85.

³³ Muhâsibî, *el-Kasd ve'r-rücû İllallâh*, 239.

³⁴ Ebû Abdullah Hâris b. Esed Muhâsibî, *Hakk'ı Arayanlara Nasihatler*, çev. Muhammed Coşkun (İstanbul: İlkharr Yayınları, 2018), 41.

³⁵ Muhâsibî, *el-Kasd ve'r-rücû İllallâh*, 244.

³⁶ Hasan Kâmil, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2002), 98.

Bu denge, sâlikin hem dünya hayatındaki sorumluluklarını yerine getirmesine hem de kalbini ahiret için hazırlamasına olanak tanır.³⁷ Zühd, bir anlamda, kalbi terbiye etme sanatı, ruhu dünya esaretinden kurtarma hâlidir.³⁸

Zühd, Muhâsibî'nin tasavvufî anlayışında nefis muhasebesi ve ma'rifet kavramlarıyla ilişkilidir. Bu üç kavram, birbirini tamamlayan ve destekleyen unsurlardır. Nefis muhasebesi, kişinin kendi içindeki dünyevî bağları, hırsları ve istekleri tespit etmesini sağlar. Zühd ise, bu tespit edilen olumsuz eğilimleri gidermek için bir ameliyedir. Yani nefis muhasebesi bir teşhis, zühd ise bir tedavi yöntemidir. Kalbin dünyevî kirlilerden arınması, ma'rifet nurunun gönülde parlaması için bir ön koşuldur. Kirlenmiş ve dünyevî bağlarla yüklü bir kalp, İlâhî hakikatleri hakkıyla idrak edemez.³⁹ Bu nedenle zühd, ma'rifet yolculuğunda kalbi saflaştıran, onu İlâhî tecellilere açık hale getiren temel bir adımdır. Zühd hâli, kalbi dünya sevgisinden temizleyerek ma'rifet ışığının kalbe dolmasına zemin hazırlar. Kalp ne kadar dünyevî bağlardan arınırsa, ma'rifetullah o kadar netleşir ve derinleşir. Bu, sâlikin sadece aklıyla değil, gönül gözüyle hakikati görmeye başlaması demektir.⁴⁰ Zühd, kalbin hastalıklarından şifa bulmasının ve İlâhî bilginin kapılarını aralamasının anahtarıdır.⁴¹

Muhâsibî'nin zühd anlayışı, sonraki dönemlerde tasavvufî düşüncüyü derinden etkilemiştir. O'nun zühdle ilgili düşünceleri, diğer sûfilerden farklı olarak, dünya malından el çekmekten ziyade, kalbin dünya sevgisinden arınmasıdır. Muhâsibî'ye göre gerçek zühd, mal varlığına sahip olursa bile ona kalben bağlanmamak, yani kalbin dünya nimetlerine esir olmamasıdır.⁴² O'nun ılımlı ve dengeli yaklaşımı, tasavvufun İslam'ın genel yapısı içinde kabul görmesini ve meşru bir yol olarak tanınmasını sağladı. Zühd, şekilsellikten çıkarılıp, sâlikin hayatına anlam ve yön veren, onu sürekli olarak daha iyiye ve daha güzele sevk eden bir ilke haline gelmiştir. Bu sayede, tasavvuf bir zâhidlik mesleği olmaktan çıkıp, her müminin kendi hayatında uygulayabileceği bir terbiye metodu olarak kabul görmüştür.⁴³ Muhâsibî'ye göre, dünyaya değer vermek yasak değildir; bilakis, mal sahibi olmak kişinin Allah'a şükürünün bir göstergesi olabilir.⁴⁴ Muhâsibî'nin asıl vurgusu, kalbin mal-mülke bağlanması, varlığın övünç vesilesi yapılması, helal kazanç hassasiyeti gözetmeksizin sınırsız kazanma hırsı ve Allah rızasına ulaşmada araç olması gereken eşyanın amaç haline gelmesidir ki, bunlar sakınılması gereken durumlardır.⁴⁵

Modern dönemde de Muhâsibî'nin zühd anlayışı, yeni yorumlara ve uygulamalara kapı aralamaktadır. Günümüz tüketim toplumunun dayattığı aşırı materyalizm ve nefis odaklı yaşam tarzı karşısında, zühd, bir denge, iç huzur ve sade yaşam arayışı olarak yeniden değerlendirilmektedir.⁴⁶ Bilinçli tüketim ve manevi doyum arayışı gibi modern eğilimler, Muhâsibî'nin zühd anlayışıyla şaşırtıcı benzerlikler göstermektedir. Bu da Muhâsibî'nin bin yılı aşkın bir süre önce ortaya koyduğu ilkenin, günümüz insanının ruhsal ihtiyaçlarına hala cevap verebilecek evrensel mesajlar taşıdığını göstermektedir. Zühd, bireyin kalbî özgürlüğe ulaşması ve hakiki değerlere yönelmesi için her çağda geçerliliğini koruyan bir anahtardır.

³⁷ Ebû Abdullah Hâris b. Esed Muhâsibî, *er-Riâye li-hukukillah*, thk. İsam Faris el-Herestânî-Muhammed İbrahim ez-Zaglı (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 2001), 163.

³⁸ Tenik, *Ahmed Kuddûsî ve Tasavvuf Düşüncesi*, 2012, 163.

³⁹ Muhâsibî, *er-Riâye*, 120.

⁴⁰ Muhâsibî, *el-Kasd ve'r-rücû İlallâh*, 244-245.

⁴¹ Gazalî, *İhyâ-u Ulumiddin*, 4: 210.

⁴² Kâmil, *Ana Hatları ile Tasavvuf ve Tarikatlar*, 98.

⁴³ Abdülhalim Mahmud, *Muhâsibî Hayatı, Eserleri ve Fikirleri*, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: İnsan Yayınları, 2005), 212.

⁴⁴ Abdülfettâh Ebû Gudde Muhâsibî, *Risâletü'l-Müsterşidin*. (Halep, 1988), 149.

⁴⁵ Ali Bolat, "Muhâsibî (ö. 241/855)'nin el-Mekâsib'i Bağlamında Tasavvufî Dünyaya Bakış ve Hakikî Zühd Anlayışı", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Der.* IV/11 (2003), 178-196.

⁴⁶ İbrahim Işıtan, *Sûfî Psikolojisi* (Ankara: Divan Yayınları, 2014), 172.

4. Ma‘rifet: Kalb Gözüyle Hakikati İdrak Etmek

Hâris el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857) tasavvufî anlayışında ma‘rifet, merkezi bir kavram olarak öne çıkar. Muhâsibî için ma‘rifet, sadece akıl yürütmeye veya dış duyarlar aracılığıyla elde edilen bilgidan çok daha farklı ve üstün bir idrak seviyesini ifade eder.⁴⁷ Bu kavram, Kur'an-ı Kerim'in "ilim" ve "hikmet" gibi terimlerle ifade ettiğı derin anlayışla da ilişkilendirilebilir.⁴⁸ Ma‘rifet, bir tür sezgisel bilgi olup, bireyin kalbinin Allah'ı, O'nun sıfatlarını, âlemdeki fiillerini ve tecellilerini tefekkür ederek kavramasıdır. Bu kavrayış, yüzeysel olarak düşünmekten ziyade, kalbin arınması ve İlâhî nura açık hale gelmesiyle mümkün olan, bir durumdur.⁴⁹ Ma‘rifetle donanan kişi, Hakk'ı her dem, her mekânda ve her nesnede isim ve sıfatlarıyla müşahede eden, O'nun muradını idrak edip anlayan, İlâhî iradeyle hâllerini ortaya koyan kimsedir. Bu şekilde amel ortaya koyan sūfî, gayr-î İlâhî isteklerini tamamen fânî kılıp, mâsivânın arzu ve isteklerine kendini kapatır. Hakk'a öylesine yönelmiş ve O'nun emirlerini öylesine ihya etmektedir ki, Allah'ın dışındaki her eşya onun için çamurun altınla bir olması gibi hükmünü yitirmiştir.⁵⁰

Muhâsibî'ye göre ma‘rifet bilgisinin elde edilmesinde nefis muhasebesi ve zühd kavramları hayati bir rol oynar. Nefis muhasebesiyle kişi kendi iç dünyasına döner, eksikliklerini ve hatalarını tespit ederken; zühd ile dünyanın gelip geçici isteklerinden arınarak kalbini Allah'a yöneltir. Bu iki süreç sayesinde arınan ve parlayan kalp, ma‘rifet nurunu almaya hazır hale gelir. Tıpkı kirlilikten arındırılmış bir aynanın çevresindeki gerçekliği net bir şekilde yansıtmaya gibi, nefsanî kirlilerden temizlenmiş kalp de İlâhî hakikatleri berrak bir şekilde idrak etmeye başlar. Bu anlamda ma‘rifet, Allah'ın bir lütfu olarak, kişinin O'na olan yakınlığını arttıran İlâhî bir aydınlanmadır.⁵¹

Ma‘rifetin temelinde kalbin idrak fonksiyonu önemli rol oynar. Muhâsibî, kalbi insanın sadece duygusal merkezi olarak değil, aynı zamanda idrak merkezi, bilginin kaynağı ve Allah ile ünsiyetin kurulduğu temel organ olarak görür. O, kalbi insanın ruhânî ve aklî yaşamının, sırların ve ilâhî feyizlerin tecellî ettiği merkez olarak konumlandırır. Bu nedenle kalbin temizliği, ma‘rifetin elde edilmesi için mutlak bir şarttır.⁵² Arınmış bir kalp, İlâhî tecellîleri daha iyi görebilir, âlemdeki düzeni ve hikmeti daha iyi anlayabilir. Ma‘rifet, kişiyi sadece bilgi sahibi yapmakla kalmaz; onun varoluşu hakkında tefekküre yöneltir, daha bilinçli ve sorumlu bir varlık haline getirir. Bu düşünce, bireyin Allah'a olan teslimiyetini ve muhabbetini güçlendirir, onu taklidî imandan kurtarıp, tahkikî irfana erdirir.⁵³

Muhâsibî'nin ma‘rifet anlayışı, aynı zamanda tasavvufun şeriata uygunluk ve denge vurgusunu da içerir.⁵⁴ Ma‘rifet, şeriata aykırı düşen tecrübelerden ziyade, Kur'an ve Sünnet'in ruhuyla uyumlu bir idrak biçimidir.⁵⁵ O, bu konuda şathiyat gibi aşırılıklardan uzak durarak, tasavvufun aklî ve naklî temeller üzerine inşa edilmesi gerektiğini savunmuştur. Böylece ma‘rifet, kuru bir ilm-i nazarî yığılı olmaktan çıkıp, sâlikin kalbine yerleşerek hayatına feyiz veren, onu ahlâkî kemâlâta ulaştıran ve nihayetinde İnsan-ı Kâmil makamına erdiren ilahi bir kuvve haline gelir. Bu , sadece bireysel gelişim için değil, aynı zamanda toplumda hikmet ve basiret sahibi bir birey olarak var olma noktasında da kritik bir öneme sahiptir.⁵⁶ Dolayısıyla ma‘rifet, Muhâsibî'nin tasavvuf anlayışında hem bireysel hem de evrensel hakikatlere ulaşmanın en temel aracı olarak karşımıza çıkar.

⁴⁷ Muhâsibî, *el-Kasd ve'r-rücû İlallâh*, 279-280.

⁴⁸ Tâhâ, 20/114; Zümer, 39/9; Mücâdele, 58/11; Bakara, 2/269; Nisâ, 4/54.

⁴⁹ Muhâsibî, *el-Kasd ve'r-rücû İlallâh*, 285; Muhâsibî, *Âdâbü'n-nüfûs (Risâle fi'l-ahlâk)*, 1987, 31.

⁵⁰ Ebû Nuaym İsfehânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts), 1: 21-22.

⁵¹ Muhâsibî, *er-Riâye*, 120; Ebû Abdullah Hâris b. Esed Muhâsibî, *el-Vesâyâ*, thk. Abdulkadir Ahmet Atâ (Kahire, 1965), 28; Muhâsibî, *Âdâbü'n-nüfûs (Risâle fi'l-ahlâk)*, 1987, 49.

⁵² Muhâsibî, *er-Riâye*, 335-336.

⁵³ Gazalî, *İhyâ-u Ulumiddin*, 210.

⁵⁴ Muhâsibî, *er-Riâye*, 325.

⁵⁵ Gazalî, *İhyâ-u Ulumiddin*, 3: 67.

⁵⁶ Muhâsibî, *el-Vesâyâ*, 29-30.

5. Seyr-i Sülûkta İnsan-ı Kâmil Makamı: Hakikate Vuslat

Muhâsibî'nin tasavvufî anlayışının hedefi, İnsan-ı Kâmil seviyesine ulaşmaktır. İnsan-ı Kâmil, sadece zâhirî olarak değil, batınî olarak da kemâle ermiş, Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanmış, nefsinin kötülüklerinden arınmış ve kalbi ma'rifetle dolu olan kişidir.⁵⁷ Bu kemâl seviyesi, peygamberlerin ve salihlerin yolu olarak kabul edilir.⁵⁸ İnsan-ı Kâmil, yalnızca kendi nefsini ıslah etmekle kalmaz, aynı zamanda çevresine de ilham veren, örnek bir şahsiyet haline gelir. Muhâsibî'nin öğretileri, bu hedefe ulaşmak için birer vesile ve basamak görevi görür.⁵⁹

Muhâsibî, İnsan-ı Kâmil seviyesine ulaşma yolunda temel taşları sayılabilecek üç önemli unsuru detaylı olarak işlemiştir: nefis muhasebesi, zühd ve ma'rifet. O'na göre, nefis muhasebesi bireyin kendi gönül dünyasına yönelerek eksikliklerini ve hatalarını görmesi, ardından bunları düzeltmek için mücadele etmesidir. Bu süreç, kişinin benliğini arındırma ve olgunlaştırma yolunda atılan ilk ve en kritik adımdır. Muhâsibî'nin bu yaklaşımı, sâlikin daima nefis muhasebesi ve ahlâkî tekâmül içinde bulunmasını elzem kılar; böylece İnsan-ı Kâmil olma hedefi, kuru bir iddiadan öte, hakiki bir hâl ve somut bir yaşantıya dönüşür.⁶⁰

Muhâsibî'ye göre nefis muhasebesi, zühd, ma'rifet birbiriyle ayrılmaz bir bütünlük arz eder. Zühd, kişinin dünya meşguliyetlerinden kalbini arındırarak tamamen Allah'a yönelmesini sağlar. Bu, pasif bir dünya terk edişi değil, aksine kalbin tamamen İlâhî olana odaklanması için bir hazırlıktır. Ardından gelen ma'rifet ise, sadece bilgi düzeyinde kalmayan, bizzat tecrübe yoluyla Allah'ı tanımak, O'nun sıfatlarını idrak etmek ve bu idrak sonucunda O'na karşı duyulan muhabbet ile teslimiyeti pekiştirmektir. Muhâsibî'nin bu unsurları bir araya getiren sentezi, tasavvuf düşüncesinde bireyin hem ahlâkî hem de ruhî kemalini hedefleyen bütüncül bir yol haritası sunmuştur. Nitekim bu sentez, ilerleyen dönemlerde özellikle İbn Arabî (ö.638/1240) gibi büyük mutasavvıfların İnsan-ı Kâmil ile ilgili düşüncelerinin temelini oluşturarak tasavvufî düşünceye yön vermiştir.⁶¹

6. Kalbin Tezkiyesi ve İradenin Rolü

Muhâsibî'nin tasavvufî düşüncesinde kalbin tezkiyesi ve tasfiyesi, seyr-i sülûk için vazgeçilmez bir esastır. Kalb, tıpkı bir ayna gibi, Allah'ın nurunu yansıtmaya potansiyeline sahiptir. Ancak bu ayna, günahlarla, gafletle ve dünya sevgisiyle kirlendiğinde hakikati görmekte zorlanır. Nefis muhasebesi ve zühd, kalbi bu kirliliklerden arındırma araçlarıdır.⁶² Temiz bir kalp, hakikate daha açık hale gelir ve ma'rifet nurunu daha kolay kavrar. Muhâsibî, bu temizliğin sürekli bir mücadele gerektirdiğini ve kişinin hayatı boyunca gayret sarf etmesi gerektiğini vurgular.⁶³ İnsan duyarlılığının merkezi olan kalb,⁶⁴ nefsanî kirlerden tasfiye edildiği zaman, ilâhî ma'rifetin iktisap edildiği bir makama erişir. Aksi takdirde, hevânın gölgesinde kalmaya mahkûm olur.⁶⁵

Muhâsibî'nin tasavvufî öğretisinde, irade sadece pasif bir alıcı olarak kalmaz, bilakis bireyin seyr-i sülûkunda aktif dönüştürücü güç olarak merkezi bir rol oynar. O, kişinin kendi iradesiyle nefsinin bitmek bilmeyen kötü arzularına karşı direnebilmesini, aynı zamanda Allah'ın emirlerine sıkı sıkıya bağlı kalmasını elzem görür.

⁵⁷ Muhâsibî, *Âdâbü'n-nüfûs (Risâle fi'l-ahlâk)*, 1987, 136.

⁵⁸ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 150.

⁵⁹ Muhâsibî, *Âdâbü'n-nüfûs (Risâle fi'l-ahlâk)*, 1987, 139.

⁶⁰ Hüseyin Aydın, *Muhâsibî'nin Tasavvuf Felsefesi İnsan-Psikoloji-Bilgi-Ahlak Görüşü* (Ankara: Pars Yayıncılık, 1976), 45.

⁶¹ Muhâsibî, *er-Riâye*, 486.

⁶² Muhâsibî, *er-Riâye*, 88.

⁶³ Hüseyin Aydın, *Muhâsibî'nin Tasavvuf Felsefesi İnsan-Psikoloji-Bilgi-Ahlak Görüşü*, 47.

⁶⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Hakîm Tirmizî, *Kitâbu Hakikati'l- Âdemoğlu, Âdâbu'l-İskenderiyye* (Mısır, 1946), 2: 65.

⁶⁵ Ali Bolat, "Muhâsibî'nin Bilgi Kaynaklarına Bakışı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/12 (2001), 363-389.

Bu, sıradan bir kabulleniş değil, bireyin kendi kalbi çabasıyla, bilinçli bir seçimle benliğini terbiye etme sürecidir. İrade, kişiyi pasif bir kabullenmeden uzaklaştırıp, hakikat peşinde koşan, kendi manevi tekâmülünü inşa eden sâlike dönüştürür.⁶⁶

Bu çerçevede, Muhâsibî'nin bahsettiği nefis muhasebesi, aslında iradenin doğru yönü bulmasına yardımcı olan bir pusula görevi görür. Kişi, kendi kusurlarını, zaaflarını ve nefsinin hilelerini idrak ettiğinde, iradesini bu olumsuzlukları düzeltmeye ve hayırlı olana yöneltmeye sevk eder. Zühd yaşayışı ise, iradenin bu yönünü somutlaştırarak onu güçlendirir. Dünya malına ve geçici zevklere olan bağılıklardan kalbi arındırmak, iradenin ilahi olana odaklanmasını sağlar ve onu daha dirençli kılar. Bu güçlü ve Allah'ın terbiye etme metoduna göre hareket eden irade, bireyi Allah'a yaklaştırırken, nefsinin kısıtlayıcı boyunduruğundan kurtulmasını ve nihayetinde İnsan-ı Kâmil mertebesine ulaşmasına vesile olur. Dolayısıyla, Muhâsibî'ye göre irade, tasavvufi yolculukta kişinin kendi seçimini, yani geleceğini şekillendirmedeki en güçlü ve vazgeçilmez aracıdır. Bu, sadece kadercilik anlayışının ötesine geçerek, bireyin Allah'ın kendisine vermiş olduğu mükellefiyetini ve potansiyelini vurgulayan önemli bir bakış açısıdır.⁶⁷

7. Kalp Yolculuğunda Sabır ve Şükür

Hâris el-Muhâsibî'nin tasavvufi anlayışında, kemale ulaşma sürecinde sabır ve şükür kavramları önemli bir yer edinmiştir. Özellikle nefis muhasebesi ve zühd ile ilgili hâller, kişinin benliğini sürekli murakabe etmesini ve nefsinin arzularına karşı koymasını gerektirdiğinden, bu zorlu yolda sabırlı olmak esastır. Bu süreç, sadece anlık bir hâl değil, kişinin ömür boyu sürecek bir direniş ve azimle hareket etmesini gerektiren, sürekli bir mücadele makamıdır.⁶⁸ Allah'a giden yolda karşılaşılan zorluklar, korkular ve her türlü imtihan karşısında gösterilen sabır, kişinin azmini kaybetmemesini ve doğru yoldan sapmamasını sağlar. Muhâsibî'ye göre sabır, sadece bir tahammül hâli değil, aynı zamanda Allah'ın takdirine tam bir rıza göstermenin ve O'na olan mutlak güvenin de açık bir göstergesidir. Kişi, yaşadığı her olayda İlâhî bir hikmet taşıdığına iman ederek, sabırla teslimiyetini pekiştirir.⁶⁹

Bu kapsamda, sabırla ele alınan şükür ise, tasavvufi yolculukta kişinin Allah'la ünsiyetini arttıran hızlandıran önemli bir unsurdur. Şükür kelime anlamı itibariyle, dil, gönül ve amel ile nimete karşılık tazim ve yüceltme biçiminde, güzeli dile getirmektir.⁷⁰ Muhâsibî, kulun hem bolluk hem de darlık zamanlarında Allah'a karşı minnettar olmasını ve O'nun lütuflarını idrak etmesini vurgular. Şükür, sadece elde edilen nimetlere karşı bir teşekkür değil, aynı zamanda zorlukların içinde bile gizlenmiş olan İlâhî rahmeti görebilme yeteneğidir. Örneğin, bir dervişin fakirlik içinde sabırla yaşarken aynı zamanda kalben şükretmesi, dünya bağlarından arınma ve kalbin Allah'a tam teslimiyetinin bir göstergesidir. Muhâsibî'nin bu iki kavramı bir araya getirmesi, Allah'a kurbiyette tek taraflı bir mücadeleye olmadığını, aksine hem direnci hem de teslimiyeti barındıran dengeli bir yaklaşım olduğunu ortaya koyar. Bu denge, salikin İnsan-ı Kâmil idealine ulaşmasında temel bir kılavuz görevi görür.⁷¹ Muhâsibî'nin sabrı ve şükürü bir araya getirmesi Allah'ın “*şükrederseniz elbette size nimetimi arttırırım, nankörlük ederseniz hiç şüphesiz azabım çok şiddetlidir.*”⁷² nidasına da bir işarettir. Muhâsibî'ye göre şükür, sadece dil ile ifade edilen bir sözden ibaret değildir; aynı zamanda kalbin ve azaların da şükür halinde olması gerekir. Bu, Allah'ın ihsan ettiği her türlü nimeti (sağlık, akıl, iman vb.) O'nun rızasına uygun bir şekilde değerlendirmektir.

⁶⁶ Muhâsibî, *Âdâbü'n-nüfûs (Risâle fi'l-ahlâk)*, 1987, 95.

⁶⁷ Muhâsibî, *Âdâbü'n-nüfûs (Risâle fi'l-ahlâk)*, 1987, 105-107; Ebû Abdullah Hâris b. Esed Muhâsibî, *er-Riâye (Nefis Muhasebesinin Temelleri)*, çev. Şahin Filiz- Hülya Küçük (İstanbul: İnsan Yayınları, 1988), 145.

⁶⁸ Muhâsibî, *er-Riâye*, 471.

⁶⁹ Muhâsibî, *er-Riâye*, 311.

⁷⁰ Ali b. Muhammed Cürânî, *et-Ta'rifat* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983-1403), 130.

⁷¹ Muhâsibî, *er-Riâye*, 471; Muhâsibî, *el-Vesâyâ*, 28-29.

⁷² İbrahim, 14/7.

O'na göre şükür, kişinin derecesini artıran, kalbini nurlandıran ve onu Allah'a daha da yakınlaştıran önemli bir ahlâkî erdemdir. Sabır ve şükür, Allah'a vuslat için kişinin hem zorluklara dayanmasını hem de nimetlere minnet duymasını sağlayan temel unsurlardır.⁷³

Muhâsibî'nin tasavvuf düşüncesinde sabır ve şükür kavramlarını bir denge içinde ele alması, onu birçok sūfiden ayırır. O, sabrı sadece zorluklara dayanma olarak değil, Allah'ın takdirine tam rıza ve mutlak iradeye güvenin göstergesi olarak yorumlarken, şükrü de yalnızca nimete teşekkür değil, zorluk içindeki ilahi rahmeti görebilme yeteneği olarak tanımlar.⁷⁴ Bu yaklaşım, tek taraflı bir mücadele yerine hem direnci hem de teslimiyeti içeren dengeli bir manevi ilerleme sunarak, sâlikin İnsan-ı Kâmil idealine ulaşmasında kapsamlı bir kılavuz görevi görür.⁷⁵

8. İnsan-ı Kâmil'e Giden Yolda Amel ve İhlâs

Hâris el-Muhâsibî'nin İnsan-ı Kâmil arayışındaki yolda amel ve ihlâs kavramları vazgeçilmezdir. Nefis muhasebesi, zühd ve ma'rifet, bireyin kalbini iyi yöne dönüştürürken, bu dönüşümün dışa yansımaları salih amellerdir. İbadetler, ahlâkî davranışlar ve topluma faydalı işler, kişinin kalbinin arınmasının somut göstergeleridir.⁷⁶ Muhâsibî, amellerin sadece şekil olarak değil, aynı zamanda ruh olarak da eksiksiz olması gerektiğini vurgular. Bu noktada ihlâs kavramı devreye girer.⁷⁷ İhlâs, tüm amellerin yalnızca Allah rızası için yapılması, gösteriştten ve riyadan uzak durulmasıdır.⁷⁸

Muhâsibî'ye göre ihlâs, kulun gerçekleştirdiği tüm amellerin kalbi ve ruhu olarak kabul edilir; amel ile Allah arasındaki en temel köprüdür. Muhâsibî'ye göre ihlâs, bir amelin ardındaki tek ve yegâne eylemin Hakk'ın rızasına ulaşmak olmasıdır.⁷⁹ Bu, kişinin yaptığı ibadetlerde, iyiliklerde, hatta en sıradan günlük işlerinde dahi gösteriştten, riyadan ve her türlü dünyevî beklentiden tamamen arınmış bir niyete sahip olması anlamına gelir. İhlâs olmadan yapılan ameller, ne kadar zâhiren büyük veya çok olursa olsun, Allah katındaki karşılığını yitirir. Tıpkı ruhsuz bir beden gibi, ihlâssız amel de cansız ve boş kalır.⁸⁰ Muhâsibî, bu durumu, amellerin Allah katında kabul görmesi için ihlâsın ne denli hayati olduğunu vurgulayarak açıklığa kavuşturur.⁸¹

Kalbin arınması ve nefis muhasebesiyle ilerleyerek İnsan-ı Kâmil seviyesine ulaşan bir kişi, tüm amellerini ihlâs bilinciyle yapar. Bu seviyeye erişen sūfî için yapılan her amel, Allah'a olan tam bir teslimiyetin ve muhabbetin dışavurumu haline gelir. Muhâsibî'nin tasavvufî düşüncesinde bu hâl, kişinin kalbine yolculuğunun zirvesi ve hedefidir. Bu zirvede, kişi ile Rabbi arasında tam bir uyum ve birliktelik hâli oluşur; artık kişi, İlâhî iradeye tamamen teslim olmuş, benliğini O'nun istikâmetinde yönlendirmiştir. Bu sadece bir inanç meselesi değil, aynı zamanda bizzat tecrübe edilen, kalben yaşanılan bir hâldir. İhlâs, Muhâsibî'nin tüm tasavvufî sistemini taçlandıran, yükselişin anahtarıdır.⁸²

⁷³ Muhâsibî, *er-Riâye*, 250.

⁷⁴ el-Muhâsibî Hâris, *el-Kasd ve'r-rücû İllâh*, thk. Abdulkadir Ahmet Atâ (Beyrut: Dâru'l- Kütübi'l-İlmiyye, 1958), 239.

⁷⁵ Hâris el-Muhâsibî, *Allah'ı Arayış*, çev. Osman Arpaçukuru (İstanbul: İlke Yayıncılık, 2020), 30.

⁷⁶ Ebû Abdullah Hâris b. Esed Muhâsibî, *Akıl ve Kur'an'ı Anlamak*, çev. Veysel Akdoğan (İstanbul: İşaret Yayınları, 2020), 97.

⁷⁷ Muhâsibî, *Âdâbü'n-nüfûs (Risâle fi'l-ahlâk)*, 1987, 32-33.

⁷⁸ Muhâsibî, *Âdâbü'n-nüfûs (Risâle fi'l-ahlâk)*, 1987; Ebû Bekir Muhammed Kelâbâzî, *et-Taarruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf* (Kahire: Mektebetü'l-Külliyyâtü'l-Ezheriyye, 1980), 117; Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdilmelik Kuşeyrî, *er-Risâle*, thk. Yusuf Ali Büdeyvi (Beyrut: el-Yemâme li't-Tibaati ve'n-Neşr, 1465), 207.

⁷⁹ Hâris el-Muhâsibî, *Hakikati Arayanlara Kılavuz Risâletü'l- Müsterşidin*, 106.

⁸⁰ Abdulvahap Yıldız, *Meybûdî'nin Tefsirinde Tasavvuf* (İstanbul: Nizamiye Akademi, 2019), 32-33.

⁸¹ Muhâsibî, *Âdâbü'n-nüfûs (Risâle fi'l-ahlâk)*, 1987, 32-33.

⁸² Muhâsibî, *er-Riâye*, 156; Muhâsibî, *Âdâbü'n-nüfûs (Risâle fi'l-ahlâk)*, 1987, 136.

Sonuç

Muhâsibî'nin (ö. 857) tasavvuf anlayışı, İslam ilim geleneğine hem derinlik hem de kapsamlı bir bütünlük sunarak öne çıkar. Bu sistemin merkezinde, zâhirî bir din anlayışından ziyade, insanı merkeze alan ve bireyin kendi özüne inerek derûnî bir arınma sürecini tamamlamasıyla kemâle ulaşma amacı vardır. Muhâsibî'nin tasavvufu, bir teori olmaktan öte, sâlikin seyr-i sülûk yolunda atması gereken adımları somutlaştıran, yaşayan bir rehberdir.

Bu yolculukta sûfî, ilk olarak nefis muhasebesi ile kendi kusurlarına, hatalarına ve benliğinin zayıf yönlerine ayna tutar. Bu içsel hesaplaşma, kişinin gaflet perdesini aralamasına ve kendini tanıma yolunda ilk adımı atmasına olanak tanır. Ardından, zühd ile dünyanın gelip geçici heveslerinden, mal ve makam sevgisinin esaretinden arınır; kalbini fenâdan bekâya çevirir. O'nun zühd anlayışı, dünyanın tamamen terk edilmesi değil, kalbin dünyaya bağımlılığının ortadan kaldırılmasıdır. Üçüncü önemli durak ise ma'rifettir; burada arınmış kalp, nazarî bilgiden öte, İlâhî hakikatleri sezgisel bir idrâkle kavramaya başlar. Bu üç temel kavramın eşliğinde yol alan sûfî, Muhâsibî'nin tasavvufunda ideal insan modeli olan İnsan-ı Kâmil seviyesine adım adım yaklaşır. İnsan-ı Kâmil, sadece dış görünüşüyle değil, kalbiyle, niyetiyle ve amelleriyle olgunluğa ermiş, İlâhî ahlâkla ahlâklanmış kişidir.

Bu kapsamlı yolda bireyin gelişimini destekleyen ve onu kemâle doğru ilerleten pek çok sebep bulunur. İrade, kişinin nefsinin kötü arzularına karşı durabilme ve İlâhî emirlere uyabilme gücünü temsil ederken; sabır, manevî yolculukta karşılaşılan zorluklar ve imtihanlar karşısında sebat etmeyi, azmi korumayı sağlar. Şükür ise, Allah'ın verdiği sayısız nimeti fark etmek ve bu nimetleri O'nun rızasına uygun şekilde kullanmaktır. Bu süreçte salih ameller ve bu amellerin temelindeki ihlâs, yani her ameli yalnızca Allah rızası için yapma niyeti, kişinin Hakk katındaki derecesini artıran ve onu kemâle ulaştıran vazgeçilmez unsurlardır.

Muhâsibî, tüm bu öğretileriyle tasavvufu, klasik anlayıştan uzaklaştırarak, aşırıya kaçan bir disiplin olmaktan çıkarmıştır. Onun tasavvufu, İslam dini ile barışık, aklı ve kalbi birleştiren, aşırılıklardan uzak, dengeli bir yapıya kavuşmaktır. Bu sayede İslam tasavvufu, İslam düşüncesi içerisinde sağlam bir yer edinmiş ve sonraki nesillere önemli bir miras olarak kalmıştır. Muhâsibî'nin evrensel mesajları, geçmişte olduğu gibi günümüzde de modern insanın kalbine olan yolculuğunda, kendini tanıması, arındırması ve nihai kemâle ulaşması için paha biçilmez bir rehberlik sunmaya devam etmektedir.

Kaynakça

Abdülhalim Mahmud. *Muhâsibî Hayatı, Eserleri ve Fikirleri*. çev. M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: İnsan Yayınları, 2005.

Abdülhalim Mahmud. *Muhâsibî Hayatı, Eserleri ve Fikirleri*. çev. M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: İnsan Yayınları, 2005.

Ay, Mahmut. *Kur'an'ın Tasavvufî Yorumu*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2011.

Bolat, Ali. "Muhâsibî (ö. 241/855)'nin el-Mekâsib'i Bağlamında Tasavvufta Dünyaya Bakış ve Hakikî Zühd Anlayışı". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Der.* IV/11 (2003).

Bolat, Ali. "Muhâsibî'nin Bilgi Kaynaklarına Bakışı". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/12 (2001).

Ceyhan, Semih. "Zühd". C. 44. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.

Cürcânî, Ali b. Muhammed. *et-Ta'rifat*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983–1403.

Erginli, Zafer. "Muhâsibî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 31. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2020.

Gazalî, Ebu Hamid. *İhyâ-u Ulumiddin*. Kahire: Dâru'l- Kutubî'l-İlmiyye, 1969.

Hâris, el-Muhâsibî. *Âdâbü'n-nüfûs (Risâle fi'l-ahlâk)*. thk. Abdülkadir Ahmed Ata. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1987/1407.

Hâris, el-Muhâsibî. *Allah'a Dönüş*. çev. Cemal Aydın. İstanbul: Sufi Yayınları, 4. Basım, 2021.

Hâris el-Muhâsibî. *Allah'ı Arayış*. çev. Osman Arpaçukuru. İstanbul: İlke Yayıncılık, 8. Basım, 2020.

Hâris, el-Muhâsibî. *el-Kasd ve'r-rücû İlallâh*. thk. Abdulkadir Ahmet Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1958.

Hâris, el-Muhâsibî. *er-Riâye li-hukukillah*. thk. İsam Faris el-Herestânî-Muhammed İbrahim ez-Zagli. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 2001.

Hâris el-Muhâsibî. *Hakikati Arayanlara Kılavuz Risâletü'l- Müsterşidîn*. çev. Mehmet Odabaşı. Ankara: Takdim Yayınları, 2. Basım, 2020.

Hâris, el-Muhâsibî. *Kitâbü'l-Mekâsib ve'l-Vera ve's-Şübühât*. thk. Abdulkadir Ahmet Atâ. Kahire, 1969.

Hâris, Muhâsibî. *er-Riâye (Nefis Muhasebesinin Temelleri)*. çev. Şahin Filiz- Hülya Küçük. İstanbul: İnsan Yayınları, 1988.

Hüseyin Aydın. *Muhâsibî'nin Tasavvuf Felsefesi İnsan-Psikoloji-Bilgi-Ahlak Görüşü*. Ankara: Pars Yayıncılık, 1976.

İsfahânî, Ebû Nuaym. *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l- Asfiyâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.

İştân, İbrahim. *Sûfî Psikolojisi*. Ankara: Divan Yayınları, 2014.

İbn Acîbe, Ahmed el-Hasenî. *el-Baru'l-Medîd fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Mecîd*. Kahire: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1999.

İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Muhammed. *Lisânü'l-Arâb*. thk. Yusuf Hayyat- Nedim Mer'aşlı. Beyrut: Dâru's-Sadr, 1968.

Kâmil, Hasan. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2002.

Kelâbâzî, Ebû Bekir Muhammed. *et-Taarruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1980.

Kelâbâzî, Ebû Bekir Muhammed. *et-Taarruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1980.

Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdilmelik. *er-Risâle*. thk. Yusuf Ali Büdeyvi. Beyrut: el-Yemâme li't-Tibaati ve'n-Neşr, 1465.

Muhâsibî, Abdülfettâh Ebû Gudde. *Risâletü'l-Müsterşidîn*. Haleb, 1988.

Muhâsibî, Ebû Abdullah Hâris b. Esed. *Âdâbü'n-nüfûs (Risâle fî'l-ahlâk)*. thk. Abdülkadir Ahmed Ata. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1987.

Muhâsibî, Ebû Abdullah Hâris b. Esed. *Âdâbü'n-nüfûs (Risâle fî'l-ahlâk)*. thk. Abdülkadir Ahmed Ata. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1987/1407.

Muhâsibî, Ebû Abdullah Hâris b. Esed. *Akıl ve Kur'an'ı Anlamak*. çev. Veysel Akdoğan. İstanbul: İşaret Yayınları, 5. Basım, 2020.

Muhâsibî, Ebû Abdullah Hâris b. Esed. *Allah'ı Arayış*. çev. Osman Arpaçukuru. İstanbul: İlke Yayıncılık, 8. Basım, 2020.

Muhâsibî, Ebû Abdullah Hâris b. Esed. *el-Kasd ve'r-rücû İlallâh*. thk. Abdulkadir Ahmet Atâ. Beyrut: Dâru'l- Kütübî'l-İlmiyye, 1958.

Muhâsibî, Ebû Abdullah Hâris b. Esed. *el-Vesâyâ*. thk. Abdulkadir Ahmet Atâ. Kahire, 1965.

Muhâsibî, Ebû Abdullah Hâris b. Esed. *er-Riâye li-hukukillah*. thk. İsam Faris el-Herestânî-Muhammed İbrahim ez-Zagli. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 2001.

Muhâsibî, Ebû Abdullah Hâris b. Esed. *er-Riâye (Nefis Muhasebesinin Temelleri)*. çev. Şahin Filiz- Hülya Küçük. İstanbul: İnsan Yayınları, 1988.

Muhâsibî, Ebû Abdullah Hâris b. Esed. *Hakk'ı Arayanlara Nasihatler*. çev. Muhammed Coşkun. İstanbul: İlkharf Yayınları, 3. Basım, 2018.

Muhâsibî, Ebû Abdullah Hâris b. Esed. *Şerhu'l-ma'rife ve bezlü'n-nasiha*. thk. Salih Ahmed eş-Şâmî. Beyrut, 1987.

Serrâc, Ebû Nasr et-Tûsî. *el-Luma' fî't-Tasavvuf*. thk. Abdulhalim Mahmûd- Abdulbâki Surûr. Mısır: Dâru'l-Kütübî'l- Hadîs, 1960/1380.

Sühreverdi, Şihabuddin Ebu Hafs. *Avârifü'l-Ma'arif*. Mısır: Dâru'l- Kutubi'l-İlmiyye, 1968.

Süleyman Uludağ. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2012.

Tahanevî, Muhammed b. Ala b. Ali el-Farukî. *Keşşafu Islahati'l-Funun ve'l-Ulum*. thk. Ali Dahruc. İstanbul: Mektebetu Lübnan, 1996.

Tenik, Ali. *Ahmed Kuddûsî ve Tasavvuf Düşüncesi*. Niğde: Bor'lu Ahmed Kuddûsî Vakfı, 2. Basım, 2012.

Tenik, Ali. *Ahmed Kuddûsî ve Tasavvuf Düşüncesi*. Niğde: Bor'lu Ahmed Kuddûsî Vakfı, 2. Basım, 2012.

Tirmizî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Hakîm. *Kitâbu Hakikati'l- Âdemiyye, Âdâbu'l-İskenderiyye*. Mısır, 1946.

Varlı, Nazife. “Erken Dönem İslâm Âlimlerinin Psikolojiye Katkıları: Akıl, Nefis ve Ruh kavramları”. *Mustafa Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2019).

Yıldız, Abdulvahap. *Meybüdü'nin Tefsirinde Tasavvuf*. İstanbul: Nizamiye Akademi, 2019.

Yıldız, Abdulvahap. *Meybüdü'nin Tefsirinde Tasavvuf*. İstanbul: Nizamiye Akademi, 2019.